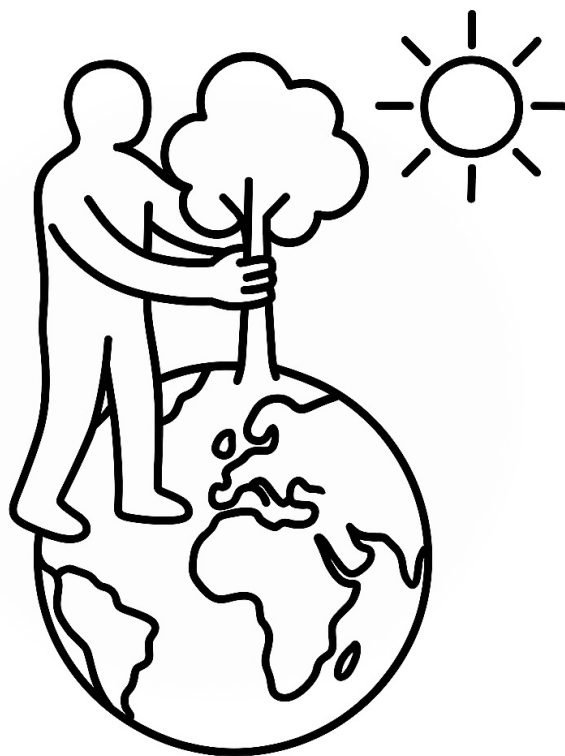

NOVUM

Magazine der Juridische Faculteit Universiteit Leiden

Katadreuffe-essay

*Sperziebonen, kip en
aardappelpuree als
dekmantel voor de dood*

Actualiteit

De digitale euro

Naar een universeel humanisme

Uitspraak van de maand

*Commissie t. Malta:
Unieburgerschap te koop?*

Essay

*Arendt &
ANPR-camera's*

INHOUDSOPGAVE

- 3 **Voorwoord**
Een nieuwe koers?
- 4 **Katadreuffe-essaywedstrijd**
Sperziebonen, kip en aardappelpuree
als dekmantal voor de dood
- 7 **Artikel**
Gerechtigheid in tijden van
rechtsstatelijke crisis
- 8 **Actualiteit**
De digitale euro
- 10 **Uitspraak van de maand**
Commissie t. Malta:
Wie bepaalt burgerschap in de EU?
- 13 **Essay**
Arendt & ANPR-camera's: een
verkenning van art. 126jj Sv
- 18 **De Assessor**
Marco Horn
- 19 **Essay**
Naar een universeel humanisme
- 23 **Artikel**
Een asielcrisis of toch een
ontevredenheidscrisis?

VOORWOORD

Waarden lezer,

De zomer luidt een fase van vertraging in binnen het KOG – studenten keren terug naar ‘thuis-thuis’, terwijl docenten en hoogleraren zich terugtrekken in hun werkkamers om zich eindelijk te richten op uitgestelde publicaties en onderzoeksprojecten. Wat wellicht nog meer rust brengt dan het zomerreces, is de val van het kabinet. Op 3 juni trok de PVV – of beter gezegd Geert Wilders – de stekker eruit, nadat coalitiepartners zijn juridisch wankel en moreel omstreden tienpuntenplan voor asielbeleid hadden geblokkeerd.

Daaropvolgend heeft de VVD – net als GroenLinks-PvdA, D66, CDA, NSC etc. – aangegeven niet opnieuw met de PVV te willen regeren. Daarmee staat niet alleen het “strengste asielbeleid ooit” op losse schroeven, maar ook de bezuinigingen op het hoger onderwijs. Die 1,5 miljard euro zorgt al maanden voor onzekerheid en protest binnen de academische wereld.

Of er daadwerkelijk een nieuwe koers komt, is nog allesbehalve zeker. Vooralsnog zijn de bezuinigingen opgenomen in de begroting van het demissionaire kabinet. Toch is er reden voor voorzichtig optimisme: de naderende verkiezingen bieden wellicht ruimte voor een politieke meerderheid die het hoger onderwijs wel ziet als publieke investering – voor vandaag én voor de toekomst.

Hoe het ook zij, dit is een ontwikkeling die het waard is om te volgen – zeker voor wie gelooft dat onderwijs de ruggengraat vormt van een democratische samenleving. In deze zomereditie zetten wij die overtuiging kracht bij door ruimte te geven aan jong schrijftalent. We zijn trots het winnende betoog van de *Katadreuffe*-essaywedstrijd te publiceren, geschreven door Marieke van Deelen. Lees ‘Sperziebonen, kip en aardappelpuree als dekmantel voor de dood’ op de volgende pagina.

Een fijne zomer gewenst,

Sjoukje Kraak
Hoofdredacteur NOVUM

Katadreuffe-essaywedstrijd

Sperziebonen, kip en aardappelpuree als dekmantel voor de dood

WINNAAR: MARIEKE VAN DEELEN

Inleiding

Op 6 maart 2025 at de Amerikaanse Brad Sigmon gefrituurde kip met sperziebonen en aardappelpuree, koekjes en cheesecake.¹ Op 7 maart, net iets vóór 18.05 uur, citeerde hij enkele Bijbelverzen. En precies om 18.05 uur blies hij zijn laatste adem uit. Brad Sigmon kwam niet aan zijn einde door ouderdom of hartfalen, maar door een kogel, afgevuurd door een vuurpeloton. Bijna 23 jaar eerder bevond een jury hem schuldig aan de moord op de ouders van zijn ex-vriendin en kreeg hij de doodstraf opgelegd.²

Door de eeuwen heen heeft er in de Westerse wereld een shift in de manier van straffen plaatsgevonden, een shift van openbare, brute straffen en terdoodveroordelingen, naar straffen buiten het zicht van de samenleving, met waarborgen voor een eerlijk proces en oog voor de menselijke waardigheid.³

Maar in hoeverre de huidige manier van straffen daadwerkelijk meer legitiem is, valt nog te bezien. Het lot van terdoodveroordeelden, van de stuip trekkingen bij het gebruik van dodelijke injecties tot aan jarenlange inhumane opsluitingen in dodencellen,⁴ is zich daarmee namelijk ook buiten het zicht van de samenleving gaan afspelen. Tegelijkertijd wordt de doodstraf op social media geromantiseerd met koppen als “De laatste maaltijd: wat eten mensen met de doodstraf?” en “Laatste woorden van beroemde criminelen”.⁵

In deze berichten staat menselijke waardigheid centraal door het bestaan van twee rituelen: het laatste avondmaal en de laatste woorden. Dit roept de vraag op in hoeverre deze twee rituelen door het oproepen van het beeld van menselijke waardigheid de doodstraf legitimeren.

Om deze vraag beantwoorden, zal worden stilgestaan bij de verschillende dimensies van het begrip menselijke waardigheid, de twee rituelen en de rol die deze vervullen in de discussie over de doodstraf, en ten slotte bij het mogelijke gevaar voor de legitimiteit van de doodstraf als deze rituelen wegvallen.

Menselijke waardigheid

De shift in de manier van straffen vindt zijn oorsprong in de Renaissance. De staat werd niet langer gezien als een spreekbuis van Gods wil, maar als een van onderop gelegitimeerde institutie, die afhankelijk is van de wil van het volk, bestaande uit individuele, rationele wezens.¹ Deze ontwikkeling leidde tot een rationalisering van het strafproces. Het straffen van mensen lag niet langer in de handen van God, maar in die van de rechter,² en daarbij diende oog te zijn voor de menselijke waardigheid.³

Wat als waardig moet worden beschouwd, is een blijvende discussie, en sterk afhankelijk van de vraag welke waardigheid in het geding is: die van het individu, die tot uitdrukking komt in artikel 1 UVRM, of die van de maatschappij als geheel, die de overheid ertoe dwingt om te straffen en te handelen binnen een beschaafd, grondwettelijk kader.⁴ Waardigheid is derhalve een subjectief begrip, en zowel afhankelijk van de perceptie van de terdoodveroordeelde als van de maatschappij als geheel. Tevens is het begrip aan verandering onderhevig. Waar de samenleving ooit met ontzag naar openbare straffen keek en naar de machthebbers die het geweld uitoefenden, zouden diezelfde straffen inmiddels tot afkeer leiden, en daarmee tot legitimiteitsproblemen voor de staat.

1 ‘Double murderer is first US inmate executed by firing squad in 15 years’, bbb.com, 8 maart 2025.

2 ‘Eerste executie met vuurpeloton in VS sinds 2010’, nos.nl, 8 maart 2025.

3 LaChance 2007, p. 707-708.

4 Ter dood veroordeelde krijgt stuip trekkingen en moet braken tijdens executie in Oklahoma, volkskrant.nl, 29 oktober 2021; EHRM 7 juli 1989, ECLI: CE:ECHR:1989:0707JUD001403888, m.nt. E.A. Alkema (Soering), waarin door het EHRM wordt geconcludeerd dat er in dit specifieke geval door de lange wachttijd in dodencellen een reële kans bestaat op een schending van artikel 3 EVRM.

5 De laatste maaltijd: wat eten mensen met de doodstraf?, npo.nl, 6 oktober 2023; ‘Laatste woorden van beroemde criminelen. Afscheidsschoten van veroordeelde misdadigers’, greelane.com, 5 juli 2019.

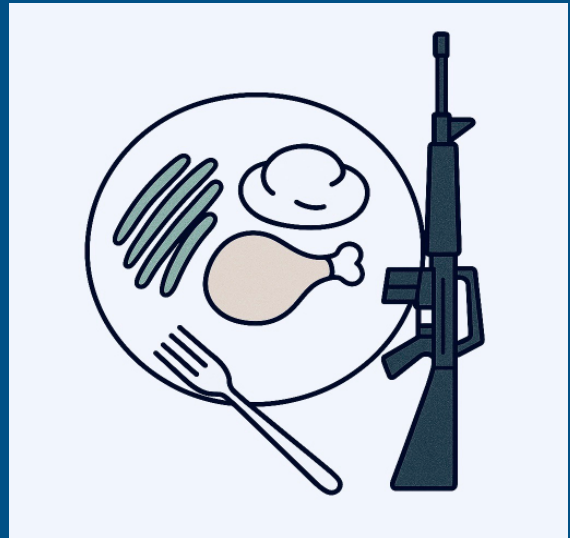
1 Cliteur & Ellian 2019, p. 189.

2 Cliteur & Ellian 2019, p.173-174.

3 Kwak 2022, p. 444.

4 Loveland 2016, p. 1286.

Voor het eerstejaars bachelorvak Grondslagen van het Recht dienden studenten drie schrijfofdrachten te maken. De eerste schrijfofdracht betrof het schrijven van een betoog over strafrechtelijke en het algemene legaliteitsbeginsel als constitutioneel fundament van het Nederlandse recht. Voor de tweede schrijfofdracht dienden de studenten een betoog in te leveren over godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting. Voor de derde en laatste schrijfofdracht dienden de studenten een betoog te schrijven over de doodstraf in relatie tot het mensbeeld van de democratische rechtsstaat. De docenten hadden de taak om uit hun werkgroepen telkens de beste van deze derde schrijfofdracht te selecteren en deze voor te dragen voor de Katadreuffe Wisselbokaal. Dit resulteerde uiteindelijk in vijftientig schrijfofdrachten waaruit een jury bestaande uit leden van de afdeling Encyclopedie en de redactie van de NOVUM de beste opdracht hebben uitgekozen. Het juridisch betoog van de uiteindelijke winnaar, Marieke van Deelen, staat hieronder afgedrukt. Zij ontvangt dit jaar de Katadreuffe Wisselbokaal.

"De maatschappij krijgt een selectief beeld voorgeschoteld van wat de doodstraf is."

Ook legitimiteit is dus een kwestie van perceptie.¹ De sperziebonen, aardappelpuree en laatste woorden spelen hierbij een cruciale rol. Vanuit beide percepties, de individuele en maatschappelijke waardigheid, zal naar de twee rituelen worden gekeken.

Individuele waardigheid

De laatste maaltijd stelt terdoodveroordeelden in staat om even niet te denken aan hun dood, maar aan hun verleden. Het doet ze terugdenken aan betere tijden,² aan de maaltijden die thuis werden voorgeschoteld, de zondagavonden met friet en aan de vrijheid die ze hadden. Het is, net als de keuze voor de laatste woorden, een laatste uiting van zelf-autonomie, een van de drie aspecten benoemd in artikel 1 UVRM, naast het recht op leven en vrijheid.³ De laatste maaltijd of de laatste woorden zijn niet slechts een keuze, maar een manier waarop de terdoodveroordeelde zijn overtuigingen en persoonlijkheid kan tonen, en om een enkel ogenblik te ontsnappen aan het rationele, in regels gegoten, onpersoonlijke strafproces.

Collectieve waardigheid

Maar schijn bedriegt. Wat op het eerste gezicht lijkt op zelf-autonomie van de terdoodveroordeelde, is in werkelijkheid een door de staat geregleerde zelf-autonomie. Niet alle verzoeken worden namelijk ingewilligd. Zo geldt er in Florida een maximumbudget van \$20 en worden door Texas alleen de verzoeken gepubliceerd, niet het daadwerkelijke eten dat de gevangenen voorgeschoteld krijgen.¹

LaChance stelt dat de rituelen die gepaard gaan met de executie een middel zijn voor de staat om de doodstraf te rechtvaardigen.² Door een terdoodveroordeelde kort voor de tenuitvoerlegging van de doodstraf te portretteren als een rationeel wezen dat zélf keuzes kan maken, wordt men zich ervan bewust dat diegene zichzelf in die situatie heeft gebracht.³ Oftewel: eigen schuld, dikke bult. Door de twee rituelen te behouden doet de staat het voorkomen alsof terdoodveroordeelden worden behandeld in overeenstemming met hun menselijke waardigheid, als individu, in plaats van als machine en middel. De maatschappij krijgt een selectief beeld voorgeschoteld van wat de doodstraf is. En dat gebeurt met een reden. Marshall stelt in zijn concurring opinion in de zaak *Furman v. Georgia* dat hoe meer mensen van de doodstraf weten, hoe sneller ze geneigd zijn om zich tegen de doodstraf te keren.⁴ Door de maatschappij voor

1 Walliss 2022, p. 2.

2 LaChance 2007, p. 701.

3 LaChance 2007, p. 719.

4 Supreme Court of Georgia 29 juni 1972, *Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238, p. 362-263.

1 Kwak 2022, p. 446-447.

2 Duda 2008, p. 104.

3 Barry 2016, p. 392-393.

te houden dat terdoodveroordeelden keuzevrijheid hebben en er een zekere mate van empathie in het strafproces zit, wordt voorkomen dat mensen achter het gordijn willen kijken en de gruwelijkheden zullen zien die de doodstraf met zich meebrengt. Dat zou namelijk een gevaar betekenen voor de legitimiteit van de doodstraf, en daarmee van de staat.

Conclusie

Aan de hand van twee dimensies van menselijke waardigheid, individuele en maatschappelijke waardigheid, is gekeken naar twee rituelen binnen de doodstrafprocedure: de laatste maaltijd en de laatste woorden. Geconcludeerd kan worden dat hoewel deze rituelen op het eerste gezicht in het teken staan van de waardigheid van het individu, van de terdoodveroordeelde, ze primair de collectieve waardigheid dienen. Het beeld dat de maatschappij van de doodstraf heeft, wordt geromantiseerd, om te voorkomen dat de maatschappij zich tegen de gerationaliseerde, onmenselijke doodstrafprocedure keert en er een legitimiteitscrisis ontstaat.

Brad Sigmon werd doodgeschoten op een afstand van 4,5 meter, terwijl hij was vastgebonden en een kap over zijn hoofd had. Zijn laatste verzoek, om drie buckets met gefrituurde kip met zijn mede-terdoodveroordeelden te delen, werd geweigerd.¹

¹ Firing squad executes Brad Keith Sigmon in South Carolina in 'bloody spectacle', *usatoday.com*, 2025.

Literatuurlijst

Barry 2016

K.M. Barry, 'The Death Penalty & the Dignity Clauses', *Iowa Law Review* (120) 2016/383, p. 383-444.

Cliteur & Ellian 2019

P.B. Cliteur & A. Ellian, *A new introduction to jurisprudence*, Oxon: Routledge 2019.

Duda 2008

D. Duda, 'Eat like there's no tomorrow and other lessons learned from last meals', in: S.R. Friedland (red.), *Food and Morality: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery* 2007, Devon: Prospect Books 2008, p. 103-108.

Kwak 2022

A.J. Kwak, 'Artikel 114. Verbod doodstraf', in: A. Ellian & B. Rijpkema (red.), *Een nieuw commentaar op de Grondwet*, Amsterdam: Boom 2022, p. 437-450.

LaChance 2007

D. LaChance, 'Last Words, Last Meals, and Last Stands: Agency and Individuality in the Modern Execution Process', *Law & Social Inquiry* (32) 2007/3, p. 701-724.

Walliss 2022

J. Walliss, 'Last meals and final statements: Social science research on America's death row', *Sociology Compass* (16) 2022/7, p. 1-15.

Jurisprudentielijst

Supreme Court of Georgia 29 juni 1972, *Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238.

Gerechtigheid in tijden van rechtsstatelijke crisis

DOOR: TRISTAN MUNK

In stabiele tijden lijkt de rechtsstaat vanzelfsprekend. Wetten worden gemaakt, rechters spreken recht, wetten worden gevolgd en burgers vertrouwen. Maar wat gebeurt er wanneer die stabiliteit verdwijnt? Tijden van oorlog, onderdrukking en sociale onrust tonen aan dat de rechtsstaat geen prioriteit meer is, maar naar de achtergrond wordt geschoven. Dit heeft zich niet alleen vroeger afgespeeld, maar is tot de dag van vandaag relevant. Van de oorlog in Oekraïne tot de crisis in Gaza, van autoritaire verschuivingen in Hongarije en Polen tot de toenemende ondermijning van de rechterlijke macht in de VS. Deze ontwikkelingen laten zien dat de juridische wereld niet altijd een antwoord heeft om rechtvaardigheid te creëren. Integendeel, juridische structuren kunnen zelfs worden ingezet voor onrechtvaardige doeleinden. Maar betekent dit dat de juridische wereld niks kan doen?

Het is belangrijk om te weten wat rechtvaardigheid in deze context precies betekent. Hiervoor grijp ik terug op een oude, omstreden klassieker: Plato's *Politeia*. Plato stelt dat een rechtvaardige staat een staat is waarin elk deel van de samenleving (de economische klasse, krijgers en filosoof-koningen) zijn rol vervult en in harmonie met de andere delen samenleeft. Tevens trekt hij een analogie tussen de rechtvaardige staat en het rechtvaardige individu: de laatstgenoemde moet net als de staat zijn eigen verschillende delen (de rede, geest en begeerte) in harmonie met elkaar hebben. Rechtvaardigheid, aldus Plato, is dus het resultaat van zowel een innerlijke als een uiterlijke harmonie.

Maar wat betekent rechtvaardigheid als de harmonie verstoord raakt? In theorie worden juridische instituties geacht onpartijdig, rationeel en rechtvaardig te zijn, juist ook in moeilijke tijden. Maar in de praktijk blijkt dat juridische structuren vaak vatbaar zijn voor politieke invloed en willekeur, waardoor zij in turbulente tijden gemakkelijk afwijken van hun idealen. Een makkelijk antwoord op dit probleem zou zijn door te zeggen dat de harmonie intact moet blijven, maar hoe krijgt men dat voor elkaar?

In Eichmann in Jerusalem: *A Report on the Banality of Evil en On Revolution* laat Hannah Arendt zien hoe juridische structuren en ambtenaren juist in crisistijden kunnen bijdragen aan onrecht. In haar verslag van het proces tegen Adolf Eichmann benadrukt ze dat het kwaad niet wordt gepleegd door ideologen maar door 'normale' mensen die gedachteloos wetten en bevelen opvolgen. Een oplossing hiervoor, zegt Arendt, is dat juristen en rechters niet slechts de wet toepassen, maar kritisch reflecteren op wat zij doen en of hun handelen bijdraagt aan rechtvaardigheid.

Maar wat als juridische structuren wettelijk onrecht handhaven? Gustav Radbruch stelt dat wanneer wetten extreem onrechtvaardig zijn, ze niet langer als geldig recht beschouwd moeten worden. Rechters mogen, en moeten volgens hem, in zulke gevallen kiezen voor rechtvaardigheid boven de wet. Oftewel: het morele recht geldt in zulke gevallen boven het positieve recht. Dit geeft legitimiteit aan de rechterlijke macht en zal van cruciaal belang zijn in crisissituaties.

Nu rijst echter de vraag of het wel wenselijk is dat moraal onderdeel uitmaakt van het recht. Dit kan namelijk in bepaalde gevallen leiden tot willekeur en derhalve tot rechtsonzekerheid. Dworkin benoemt in een aantal werken waaronder *Law's Empire* en *The Moral Reading of the Constitution* dat recht niet slechts een verzameling aan regels is, maar een geheel waarin rechters morele principes moeten toepassen. De 'moral reading' van de constitutie en wetten is volgens hem essentieel: rechters kunnen niet neutraal zijn, ze moeten recht spreken als ware het een moreel project.

Kortom, in tijden van rechtsstatelijke crisis blijkt dat rechtvaardigheid niet alleen gegarandeerd kan worden door juridische structuren. Plato's idee laat zien dat rechtvaardigheid een evenwicht vergt dat zowel innerlijk als maatschappelijk moet worden onderhouden. Zoals Arendt echter aantoonde, kunnen juridische structuren zonder kritisch bewustzijn juist onrechtmatigheid teweegbrengen. Radbruch benadrukt daarom het belang van een morele grens aan positief recht: wanneer wetten extreem onrechtvaardig worden, moeten rechters kiezen voor een morele benadering. Deze moraliteit is volgens Dworkin wenselijk omdat recht een moreel project is dat morele reflectie vereist. De juridische wereld kan dus wel degelijk iets doen: zij moet niet alleen gehoorzamen maar ook nadenken en oordelen. Dat vereist moed, reflectie en bereidheid om, juist in tijden van crisis, het geweten zwaarder te laten wegen dan de letter van de wet. ■

De digitale euro

ACTUALITEIT

DOOR: DELANEY DIEDERIK

Geen gerommel meer bij de festivalkluisjes met een verdwaalde euro of dat ene losse vijfje verstopt in je metalen Secrid. De oude sok met geld onder het bed? Overbodig. Maar kun je straks nog wel “zwemmen in het geld” als alles digitaal is? Met de komst van de Digital Euro verandert niet alleen hoe we betalen, maar ook hoe we geld beleven. Krijgen we heimwee naar die iconische 50-eurobrief? Eén ding is zeker: het tijdperk van tastbaar geld lost langzaam op... in de cloud..

Korte terugblik

De COVID-19-pandemie heeft de adoptie van digitale technologieën wereldwijd in zowel de publieke als private sector aanzienlijk versneld. De financiële sector vormde hierop geen uitzondering en onderging een snelle digitale transformatie die nieuwe innovaties en kansen bracht, maar ook beleidsmatige uitdagingen. Een opvallende ontwikkeling was de explosieve groei van gedecentraliseerde financiën, precies op het hoogtepunt van de pandemie. Dit joeg de digitalisering van de financiële sector verder aan. Tegelijkertijd wonnen crypto-assetdienstverleners terrein, en begonnen centrale banken buiten de EU, maar ook de Europese Centrale Bank (ECB) serieus te kijken naar publieke digitale valuta's zoals de Central Bank Digital Currency.

In juli 2021 gaf de Governing Council van de Europese Centrale Bank het startschot voor de onderzoeksfase naar een digitale euro. Twee jaar lang werd onderzocht hoe een digitale euro eruit zou kunnen zien, hoe die gedistribueerd zou moeten worden, en vooral: hoe deze nieuwe vorm van geld veilig, stabiel én bruikbaar kon zijn voor alle Europeanen. Tegelijk werd gekeken naar manieren om misbruik te voorkomen en de impact op het financiële systeem beheersbaar te houden.

“Our work aims to ensure that in the digital age citizens and firms continue to have access to the safest form of money, central bank money.”

– ECB President Christine Lagarde

Op 1 november 2023 werd de volgende stap gezet: een tweejarige voorbereidingsfase ging van start. Deze fase richt zich op een ontwerpversie van het digitale euro-systeem; er worden potentiële aanbieders van een platform en de bijbehorende infrastructuur geselecteerd en er worden volop tests en overleggen met belanghebbenden uitgevoerd. Alles met één doel: zorgen dat de digitale euro voldoet aan de hoogste eisen op het gebied van kwaliteit, veiligheid, privacy en gebruiksvriendelijkheid.

Uiterlijk eind 2025 hakt de Governing Council van de ECB de knoop door: gaan we door naar de volgende fase? De uiteindelijke beslissing om een digitale euro daadwerkelijk uit te geven volgt pas zodra het wetgevingskader op EU-niveau is vastgesteld. Een spannend traject dus en misschien wel het moment waarop geld een nieuw tijdperk ingaat.

Innovatie en macht

Steeds meer centrale banken wereldwijd verdiepen zich in de mogelijkheden van een eigen digitale munt. De precieze aantallen kun je zien via de Central Bank Digital Currency Tracker van de Atlantic Council. Sommige landen zijn al een stap verder en hebben digitale valuta daadwerkelijk ingevoerd. Contant geld is nog steeds niet verdwenen en blijft goed beschikbaar én geaccepteerd, maar het gebruik ervan neemt langzaam af. Burgers en bedrijven kiezen in toenemende mate voor elektronische betaalmethoden en dat betekent tegenwoordig óók: betalen met crypto. Dit gaat dus buiten het zicht van het traditionele financiële systeem. Daarnaast hebben meerdere landen regelgeving ingevoerd om het gebruik en de handel in particuliere cryptovaluta te reguleren. De Europese Unie heeft in 2023 de Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCa) aangenomen. MiCa heeft als doel een geharmoniseerd regelgevend kader te creëren dat belangrijke risico's aanpakt, zoals marktmanipulatie, fraude en een gebrek aan transparantie. Het wettelijke kader is bedoeld om de bescherming van consumenten te verbeteren en de financiële stabiliteit te bevorderen. Hoewel de EU voorop loopt met de invoering van MiCa, slaat de huidige Amerikaanse regering een andere weg in door te streven naar deregulering. Haar ambitie is de Verenigde Staten te positioneren als het wereldwijde “crypto-capitol”.

Dat Europa volop meedraait in deze crypto-bubble blijkt uit cijfers van ChainAnalysis: Centraal-, Noord- en West-Europa (CNWE) vormt inmiddels de op één na grootste cryptomarkt ter wereld, na Noord-Amerika. Tussen juli 2023 en juni 2024 werd in CNWE voor maar liefst 987,25

miljard dollar aan crypto verhandeld op de blockchain. Daarmee is deze regio goed voor 21,7% van het wereldwijde transactievolume. Maar deze digitale opmars roept ook vragen op. Cryptovaluta opereren grotendeels buiten het bestaande bankensysteem om. Dat maakt het voor centrale banken en toezichthouders moeilijker om geldstromen te volgen, economische risico's te beheersen en, niet onbelangrijk, politieke en economische sancties af te dwingen. Denk aan het bevriezen van tegoeden, het sturen van rente, afdrukken van geld, sturen van de markt of het handhaven van belastingregels. In een wereld waarin financiële transacties steeds vaker decentraal en anoniem plaatsvinden, komt die grip steeds meer onder druk te staan.

Al met al ziet de EU haar traditionele financiële instrumenten langzaam aan kracht inboeten. De digitale euro is dan ook niet alleen bedoeld als modern betaalmiddel, maar ook als antwoord op de groeiende invloed van decentrale cryptovaluta. Want in het digitale tijdperk is niet alleen technologie in ontwikkeling, maar ook macht. Op de Digital Euro-webpagina van de Europese Commissie wordt de nadruk gelegd op de financiële stabiliteit van Europa, andere onderwerpen worden vrijwel buiten beschouwing gelaten. Carola Westermeier, als onderzoeker verbonden aan het Max Planck Institute for the Study of Societies, wijst er in dit verband op hoe de Europese veiligheidsambities tot uiting komen in een financiële technologie, oftewel: de *“European security ambitions manifest in a financial technology.”*

De laatste status

In juni 2023 heeft de Europese Commissie een wetsvoorstel ingediend om de digitale euro als aanvulling op fysiek contant geld te positioneren. Dit juridische kader is essentieel om de digitale euro als wettig betaalmiddel binnen de eurozone te kunnen invoeren. Volgens de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB) maakt deze gelijktijdige combinatie van politieke en operationele processen het ontwerp en de invoering van de digitale euro nog complexer. Volgens de NVB is het de vraag in hoeverre politici voldoende inzicht en actuele kennis hebben van de voortgang binnen de ECB om op basis daarvan weloverwogen en doordachte wetgevende beslissingen te nemen.

“Een digitale euro zou een digitale vorm van contant geld zijn, uitgegeven door de centrale bank en beschikbaar voor iedereen in het eurogebied.”

– Europese Centrale Bank

Toch blijven er kritische geluiden klinken. Tegenstanders uiten zorgen over privacy en mogelijke surveillance van de overheid. Stel dat we nog meer autoritaire wereldleiders krijgen, gaan zij dan onze digital euro managen? Maar ook de rol van commerciële banken die onder druk kan komen te staan, de limieten

die kunnen worden opgelegd aan de digitale portemonnee, en de veiligheidsrisico's van een volledig digitaal betaalsysteem spelen een rol. Wie op de hoogte wil blijven van de laatste ontwikkelingen, kan het beste de website van de Europese Centrale Bank raadplegen. Voor nu blijft het afwachten hoe deze digitale revolutie zich zal ontploffen. Of we in de nabije toekomst met nostalgie terug zullen denken aan het iconische briefje van 50 euro, valt nog te bezien. ■

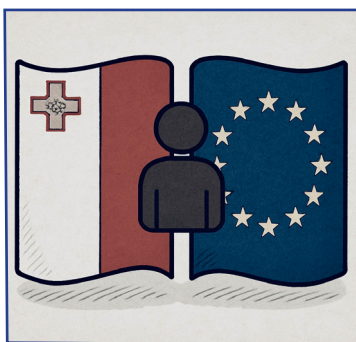
C-181/23, Commissie t. Malta: Wie bepaalt burgerschap in de Europese Unie?

DOOR: SJOUKJE KRAAK

Inleiding

Sinds het arrest C-184/99, *Grzelczyk*, geldt de opvatting dat het burgerschap van de Unie “bestemd is om de fundamentele status van de onderdanen van de lidstaten te worden”.¹ Met deze “fundamentele status” bedoelde het Hof van Justitie dat het Unieburgerschap een centrale rol moet spelen in de rechtspositie van burgers binnen de Unie. De formulering “bestemd is om” suggereert dat deze status nog niet volledig gerealiseerd was, maar dat het Hof alvast de koers uitzette: Unieburgerschap moest zich ontwikkelen tot het dragende fundament van de rechten die burgers binnen de Europese Unie kunnen uitoefenen. Deze gedachte heeft sindsdien grote invloed gehad op de rechtspraak, vooral waar nationale bevoegdheden botsen met de rechten die aan het Unieburgerschap zijn verbonden.

Die spanning tussen nationale soevereiniteit en de Europese rechtsorde stond opnieuw centraal in de recente zaak C-181/23, *Commissie t. Malta*. Het Hof van Justitie oordeelde dat het Maltese ‘gouden paspoort’-programma in strijd met het Unierecht.² Via dit programma kunnen onderdanen van derde landen de Maltese nationaliteit – en daarmee automatisch ook het Unieburgerschap – verkrijgen in ruil voor aanzienlijke investeringen. De zaak richt de schijnwerpers op een politiek gevoelige vraag binnen de EU: in hoeverre mogen lidstaten zelfstandig bepalen wie zij als burger erkennen, wanneer die keuze ook juridische gevolgen heeft voor de hele Unie?

¹ HvJ EU 20 september 2001, zaak C-184/99, *Grzelczyk*, ECLI:EU:C:2001:458, r.o. 31.

² HvJ EU 29 april 2025, zaak C-181/23, *Commissie t. Malta*, ECLI:EU:C:2025:283, r.o. 100.

Casus: burgerschap te koop?

In juli 2020 stelde Malta het programma *Maltese Citizenship by Naturalisation for Exceptional Services* by Direct Investment vast.¹ Dit programma bood onderdanen van derde landen (buiten de EU) de mogelijkheid om om de Maltese nationaliteit – en daarmee automatisch ook het Unieburgerschap – te verkrijgen, mits zij aan bepaalde financiële voorwaarden voldeden. Tot deze voorwaarden behoorden onder meer: (i) een directe investering van €750.000 na een verblijf van twaalf maanden in Malta, (ii) de aankoop van onroerend goed met een minimale waarde van €700.000, en (iii) een donatie van ten minste €10.000 aan een erkende culturele, sport-, wetenschappelijke of niet-gouvernementele organisatie in Malta. Verder werden er geen eisen gesteld op het gebied van integratie of duurzame binding met het land.

Volgens de Europese Commissie schond het Maltese investeringsprogramma zowel artikel 20 VWEU, dat het EU-burgerschap regelt, als artikel 4(3) VEU, waarin het beginsel van loyale samenwerking is vastgelegd, met als belangrijke argument het ontbreken van een ‘genuine link’ tussen lidstaat en burger.²

Artikel 20 VWEU bepaalt dat het EU-burgerschap voortvloeit uit het bezit van de nationaliteit van een lidstaat en verleent onder meer het recht op vrij verkeer, verblijf in andere lidstaten en stemrecht bij lokale en Europese verkiezingen. Door de Maltese nationaliteit als koopwaar aan te bieden, werd het Unieburgerschap volgens de Commissie gecommercialiseerd. Dit zou de waarde en integriteit van die status ondermijnen en het vertrouwen tussen lidstaten schaden.

Artikel 4(3) VEU verplicht lidstaten ertoe om loyaal samen te werken en zich te onthouden van nationale maatregelen die de verwezenlijking van de doelstellingen van de Unie in gevaar brengen. Hoewel het betrokken

¹ Zie Regulation S.L. 188.05, *Granting of Citizenship for Exceptional Services Regulations* (Malta), laatst gewijzigd bij Legal Notice 437 of 2020. Gebaseerd op artikel 10(9) van de wet betreffende het Maltese staatsburgerschap.

² Zie Europese Commissie, Verzoekschrift ingediend op 28 maart 2023 in zaak C-181/23, *Commissie t. Malta*, PB C 173/37, 22 mei 2023.

burgerschapsprogramma formeel slechts op Malta van toepassing was, had het in de praktijk een bredere reikwijdte. Het toekennen van Maltese nationaliteit aan derdelanders resulteert immers automatisch in de verlening van het Unieburgerschap – inclusief de daaraan verbonden rechten en vrijheden die in alle lidstaten kunnen worden uitgeoefend. Daarmee bracht het Maltese beleid volgens de Commissie het onderlinge vertrouwen tussen de lidstaten en de werking van de gemeenschappelijke rechtsorde van de Unie in gevaar.

De uitspraak: lidstaat bepaalt, Unie corrigeert

Het Hof van Justitie kwalificeerde de regeling als een vorm van commercialisering van burgerschap: de nationaliteit wordt in essentie gereduceerd tot een verhandelbaar product.¹ Echter, benadrukte het ook dat lidstaten in beginsel bevoegd zijn om te beslissen wie hun nationaliteit krijgt en onder welke voorwaarden.² Dit wordt immers traditioneel beschouwd als een van de meest fundamentele elementen van nationale soevereiniteit.³ Toch stelt het Hof hier een grens: wanneer gevolgen van deze beslissing de Europese rechtsorde raken moet dit geschieden met inachtneming van fundamentele beginselen binnen de Unie zoals wederzijds vertrouwen, solidariteit en loyale samenwerking.⁴ De kern van deze redenering was simpel: het feit dat een land formeel bevoegd is om nationaliteit toe te kennen, ontslaat het niet van de verplichting om dat binnen de grenzen van het EU-recht te doen.

Hierbij benadrukte het Hof dat het EU-burgerschap meer is dan een neveneffect van nationale regelgeving: deze fundamentele status brengt rechten en plichten voor de hele Unie met zich mee.⁵ Daarom kan deze status niet worden onderworpen aan puur economische motieven zonder afbreuk te doen aan het onderliggende vertrouwen tussen de lidstaten, aldus het Hof.⁶

Verder wijst het Hof erop dat de in het programma voorziene geschiktheidscontroles – zoals antecedentenonderzoek en vermogensscreening – primair gericht zijn op de bescherming van de nationale veiligheid en reputatie van Malta, in plaats van het verifiëren van een daadwerkelijke verbondenheid met de staat.⁷ Bovendien doen deze controles volgens het Hof niet af aan het feit dat het systeem in wezen een transactie betreft, waarbij burgerschap wordt ‘verkocht’ in ruil voor investeringen.

Kritiek: politieke uitspraak met constitutionele gevolgen

Hoewel er grotendeels consensus bestaat over de uitkomst van de zaak – dat Malta’s burgerschapsprogramma in strijd is met het EU-recht – is wel kritiek op de wijze waarop het Hof tot deze conclusie is gekomen.

Zo stelt Martijn van den Brink dat het Hof in C-181/23, *Commissie t. Malta* politieke voorkeur en retoriek liet prevaleren boven rechtsdogmatische argumentatie.¹ Volgens hem past het arrest in een bredere ontwikkeling waarin het Hof constitutionele grenzen oprekt zodra politieke doelstellingen dat wenselijk maken. Van den Brink uit met name kritiek op het feit dat het Hof het door de Commissie voorgestelde ‘genuine link’-vereiste ongemotiveerd naast zich neerlegt en in plaats daarvan vaag omlijnde begrippen als ‘solidariteit’ en ‘wederzijds vertrouwen’ centraal stelt. Daardoor blijft onduidelijk wanneer een band tussen individu en staat voldoende is om naturalisatie te rechtvaardigen. Volgens Van den Brink opent dit de deur naar juridische onzekerheid over bestaande naturalisatieregelingen, zoals het Spaanse en Portugese beleid voor afstammelingen van Sefardische Joden of het Italiaanse *ius sanguinis* voor nakomelingen van Italiaanse migranten. Bovendien wijst hij op een onbesproken punt: het arrest zwijgt over de mogelijke terugwerkende kracht, waardoor reeds genaturaliseerde personen – in het uiterste geval – hun burgerschap zouden kunnen verliezen, met staatloosheid als potentieel gevolg.

Dimitry Kochenov benadrukt daarnaast dat het arrest lijnrecht tegenover het advies van advocaat-generaal Collins van 4 oktober 2024 staat.² Daarin werd gesteld dat (i) de EU geen bevoegdheid heeft op het terrein van nationaliteitsverlening, (ii) het Maltese programma niet in strijd is met Unierecht, en (iii) de Commissie mogelijk misbruik heeft gemaakt van de inbreukprocedure.³ Het Hof negeerde het advies volledig – en dat met een zwakke juridische motivering. Zo wordt “commercialisering” zeven keer in het arrest genoemd,⁴ terwijl dit concept noch in de Verdragen, noch in eerdere jurisprudentie is verankerd. Ook het impliciet gehanteerde nieuwe vereiste van “een bijzondere relatie van solidariteit” tussen lidstaat en burger blijft juridisch onuitgewerkt, wat ruimte laat voor subjectieve, politiek gemotiveerde uitsluiting. Kochenov stelt dan ook dat het Hof politieke uitkomsten laat prevaleren boven rechtsstatelijke helderheid, met als gevolg rechtsonzekerheid voor alle burgers binnen de Unie.

1 Zie het concept ‘commercialisering’ in HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 100, 103, 113, 120, 121.

2 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 79-80.

3 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 81.

4 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 93-97.

5 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 92. Het Hof verwijst hier tevens de vaststelling van deze ‘fundamentele status’ in HvJ EU, *Grzelczyk*, r.o. 31.

6 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 101.

7 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 113-114.

1 Martijn van den Brink is universitair docent Europees recht aan de Universiteit Leiden. Zie M. van den Brink ‘Why bother with legal reasoning? The CJEU Judgment in Commission v Malta (Citizenship by Investment)’, *Globalcit Blog* (2 mei 2025).

2 Dimitry Kochenov is senior research fellow aan de Central European University. Zie D. Kochenov, ‘Never Mind the Law (Again): Commission v. Malta (C-181/23)’, *EU Law Live* (2 mei 2025).

3 Conclusie A-G Collins 4 oktober 2024, zaak C-181/23, *Commissie t. Malta*, ECLI:EU:C:2024:805.

4 Zie het concept ‘commercialisering’ in HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 100, 103, 113, 120, 121.

Hoewel veel auteurs het arrest bekritisieren, stelt Luke Dimitrios Spieker dat deze past binnen een bredere rechtsonwikkeling, waarbij het Hof zich baseert op de fundamentele waarden van de Unie in artikel 2 VEU.¹ Volgens Spieker laat het Hof het begrip ‘genuine link’ weliswaar onbenoemd, maar niet los: het Hof merkt op dat Malta in het programma niet onderzoekt “of, en in welke mate, de aanvrager banden heeft met Malta”.² Dat suggereert een indirecte toetsing van verbondenheid. Verder betoogt Spieker dat het Hof afstand neemt van een liberale benadering van burgerschap als louter formele status, en in plaats daarvan een republikeinse opvatting omarmt: burgerschap vereist betrokkenheid, inzet, en wederkerigheid. Daarmee, zo stelt hij, herconfigureert het Hof de verhouding tussen nationaal en Unieburgerschap: waar EU-burgerschap voorheen volgde uit nationale besluiten, formuleert het Hof nu substantiële eisen waaraan dat nationale burgerschap moet voldoen om toegang te geven tot het Unieburgerschap.

Spanning: soevereiniteit versus solidariteit

De zaak C-181/23, *Commissie t. Malta* draait dus om veel meer dan het ‘kopen’ van EU-burgerschap. De kern raakt aan een fundamenteel spanningsveld binnen de Unie: nationale soevereiniteit versus Europese integratie. Enerzijds behouden lidstaten het recht om zelf te bepalen wie zij als hun staatsburger erkennen – een klassiek element van soevereiniteit. Anderzijds is het verlenen van nationaliteit in de EU niet langer een zuiver interne aangelegenheid, omdat deze automatisch leidt tot het EU-burgerschap en de daaraan verbonden rechten. Het Maltese ‘gouden paspoort’-programma toont dit spanningsveld: één lidstaat beslist eenzijdig over toegang tot het EU-burgerschap, terwijl alle andere lidstaten de gevolgen daarvan dragen. Nationaliteitsbeleid raakt daarmee aan het wederzijds vertrouwen en de solidariteit die aan de Europese rechtsorde ten grondslag liggen.

Het Hof van Justitie erkent deze spanning, maar stelt daar ook een duidelijke grens aan: nationale bevoegdheden mogen niet worden ingezet op een manier die de gemeenschappelijke doelstellingen van de Unie ondermijnt. Hiermee wordt vastgesteld dat soevereiniteit niet absoluut is binnen de Unie: zij moet worden uitgeoefend in het licht van gedeelde verantwoordelijkheden.

Dus hoewel de zaak op papier een ‘handhavingsprocedure’ is, heeft het arrest in de praktijk een constitutionele lading. Het Hof sprak zich niet alleen uit over het specifieke

naturalisatiebeleid van Malta, maar gaf ook richting aan de betekenis van het EU-burgerschap als een status die wederkerigheid, loyaliteit en solidariteit veronderstelt. Lidstaten kunnen hun beleid op dit vlak dus niet meer vormgeven zonder acht te slaan op de bredere belangen van de Unie als geheel. Dit betekent dat meer samenwerking en afstemming nodig zal zijn over de vraag wie er toegang krijgt tot het EU-burgerschap – een ontwikkeling die het burgerschap van de Unie verder verankert als hoeksteen van de Europese integratie.

Conclusie: wie bepaalt burgerschap in de EU?

Dus wie bepaalt het burgerschap in de EU? Formeel komt deze bevoegdheid nog steeds toe aan de lidstaten, maar in de praktijk wordt steeds duidelijker dat de Unie meebeslist, corrigeert en grenzen stelt. De Unie bepaalt niet *wie* er burger wordt, maar wel onder *welke voorwaarden* dat verenigbaar is met haar rechtsorde. Lidstaten behouden hun bevoegdheid, maar verliezen hun *exclusiviteit*: wie nationaliteit verleent, draagt medeverantwoordelijkheid voor de Unie als geheel. ■

1 Luke Dimitrios Spieker is senior researcher bij Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law in Heidelberg. Zie L.D. Spieker, ‘It’s solidarity, stupid!’, *Verfassungsblog* (7 mei 2025).

2 HvJ EU, *Commissie t. Malta*, r.o. 116.

Arendt & ANPR-camera's

Een filosofisch-juridische verkenning van art. 126jj Sv en het groeiende aantal camera's in de publieke ruimte

DOOR: LENN GRUTTERS

Inleiding

“There was of course no way of knowing whether you were being watched at any given moment [...] You had to live – did live, from habit that became instinct – in the assumption that [...], except in darkness, every movement [was] scrutinized.”¹ Zo zet de verteller in George Orwells klassieke *Nineteen Eighty-Four* de toon in een dystopisch toekomstbeeld veroorzaakt door massasurveillance. Hoewel hedendaagse massa-surveillance-methoden niet een-op-een te vergelijken zijn met Orwells ‘telescreens’, die vrijwel overal aanwezig zijn en zowel beeld als geluid registreren, is de kreet “*Big Brother is Watching You*” niet vreemd in de privacyrechtelijke literatuur en jurisprudentie.² Wellicht cliché, maar niet geheel onterecht gezien de enorme hoeveelheid camera's in de publieke ruimte. In december 2024 zette de Minister van Justitie en Veiligheid de teller van het aantal geregistreerde camera's waartoe de politie via burgers, bedrijven en gemeenten toegang heeft op 338.751, op 74.494 verschillende locaties.³

Naast deze geregistreerde camera's plaatsen de autoriteiten ook eigen camera's. Op basis van artikel 126jj Wetboek van Strafvordering (Sv) is het voor opsporingsambtenaren bijvoorbeeld mogelijk om door middel van automatische kentekenherkenningscamera's (ANPR-camera's) het kenteken, een foto van een passerend voertuig en de gegevens over locatie, datum en tijdstip vast te leggen en te bewaren voor een periode van vier weken.⁴ In 2020 werden er op deze manier – op 461 vaste locaties (er zijn daarnaast ook mobiele locaties) – in totaal 5 miljoen passages van auto's per dag geregistreerd.⁵

In het meest recente cameraplan blijkt bijna een verdubbeling van het aantal locaties, waardoor er nu mogelijk rond de 10 miljoen passages per dag worden vastgelegd.¹ De database waarin de passagegegevens worden opgeslagen bevat naar verwachting omstreeks 280 miljoen sets aan passagegegevens, inclusief foto-opnames waarop personen veelal herkenbaar in beeld zijn.² Voor het overgrote deel van de voertuigen en personen bestaat geen enkele aanwijzing voor enig verband met criminaliteit.³ Toch worden ook deze gegevens vastgelegd. Zoals een kamerlid terecht opmerkte “kan en mag [de overheid] niet zomaar onze handel en wandel in kaart brengen”.⁴

Dit artikel beoogt middels een filosofisch-juridische verkenning van ANPR-camera's en artikel 126jj Sv deze laatste stelling te onderzoeken. Het belang van privacy in de publieke ruimte wordt duidelijk door het gevoel van onbehagen bij de Orwelliaanse dystopie, maar wordt ook onderschreven door het belang van een onderscheid tussen een private en publieke sfeer, zoals onderkend door Hannah Arendt (par. I). Op deze filosofische dimensie zal worden voortgebouwd met een juridische beschouwing van de bodemprocedure over de inzet van ANPR-camera's (par. II).⁵

1 G. Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, Londen: Secker & Warburg 1949, Londen: Penguin 2008 (herdruk), p. 4–5.

2 De privacy-belangengroep Big Brother Watch, welke zijn naam eveneens aan Orwell ontleent, procedeert zelfs onder expliciete verwijzing naar *Nineteen Eighty-Four*. Zie bijvoorbeeld: 25 mei 2021 EHRM, ECLI:CE:ECHR:2021:0525JUD005817013 (*Big Brother Watch e.a./Verenigd Koninkrijk*).

3 *Kamerstukken II* 2024/25, 28 684, nr. 748, p. 12.

4 Rb. Den Haag 29 mei 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:7945, r.o. 2.1; Art. 126jj lid 2 Sv.

5 *Evaluatie ANPR-wetgeving 126jj Wetboek van Strafvordering*, Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum 2021, p. 9 en 46-47.

1 *Staatscourant* 2024, 34984.

2 Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum 2021, p. 89-90.

3 Zo merkte ook de Raad van State op: Bijlage 415031 bij *Kamerstukken II* 2014/2015, 33452, nr. 16, p. 16.

4 Plenair verslag Tweede Kamer, 17e vergadering, woensdag 2 november 2016.

5 Rb. Den Haag 29 mei 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:7945.

I. De vervaging van de private sfeer

*"It is integral to a free society that anyone may in principle move freely, without having their movements arbitrarily registered by the state, without having to prove their integrity as law-abiding citizens, and without the feeling of constantly being under surveillance."*¹

Het Duits Federaal Constitutioneel Hof (BVerfGE) schijnt met deze zinsnede, afkomstig uit een uitspraak over de inzet van ANPR-camera's, waarover later meer, licht in de duisternis omtrent het belang vrij te zijn van surveillance in de publieke ruimte. In De Menselijke Conditie confronteert Arendt ons met de vraag of bepaalde activiteiten wel in de openbaarheid zouden moeten treden, of dat deze juist verborgen zouden moeten blijven. Het antwoord op die vraag zou volgens haar ingegeven kunnen zijn door de aard van de activiteiten zelf.²

Arendt hanteert een onderscheid tussen het 'private' en 'publieke' domein. Tussen privé en openbaar, tussen noodzaak en vrijheid. Het private domein behelst kortgezegd de noodzaak, het vergankelijke en het beschamende. De activiteiten 'arbeiden' en 'werken', zoals Arendt die noemt, horen oorspronkelijk thuis in het private domein. Dit domein kent in die zin geen vrijheid, omdat alles in het teken staat van het leven en dingen in stand houden. Het publieke domein biedt daarentegen een mogelijkheid te ontsnappen aan voornoemde noodzaak en staat in het teken van wat Arendt 'handelen' noemt. Deze vrijheid (van het handelen) in het publieke domein betekent deelnemen aan een sfeer waarin men heerst noch overheerst wordt. Het is in het publieke domein dat mensen zich werkelijk onthullen door vrij te handelen en te spreken.³ Er is daarnaast een derde fenomeen: het 'maatschappelijke'.

Het maatschappelijke domein vervaagt de grenzen tussen het private en publieke door activiteiten, problemen en organisatievormen die zich oorspronkelijk in het private afspelen naar de openbaarheid te brengen.⁴ De maatschappij is de publieke organisatievorm waarin de wederkerige afhankelijkheid ter wille van het leven en daarbij behorende activiteiten (arbeiden en werken) publieke betekenis hebben gekregen. Het maatschappelijke verwordt daarmee tot een pseudo-publiek domein nu intermenselijke betrekkingen niet

worden bepaald door vrijelijk handelen en spreken, zoals in het publieke domein, maar door een stelsel van gedragingen gedreven door een inherent conformisme dat hoort bij het voorzien in de noodzaak van de massa aan private aangelegenheden ter wille van het leven.¹

Het is in deze vervaging van het private en publieke waar het probleem van de ANPR-camera's zich onthult. Vrijheid maakt de dwang van het politieke gezag nodig en rechtvaardigt deze ook,² maar die vrijheid gaat juist nog verder ten onder door de ANPR-camera's. Nu is het onderscheid tussen het private en publieke volgens Arendt reeds grotendeels opgeheven door het maatschappelijke.³ Maar er is nog een laatste toevlucht in het zuiver persoonlijke, waarin men zich kan terugtrekken van de openbaarheid. Dit is wat wij tegenwoordig *privacy* noemen: een sfeer van intimiteit die de tegenpool vormt van het maatschappelijke.⁴

Oorspronkelijk is het huis, met haar vier muren, het bastion van de terugtrekking uit de gemeenschappelijke wereld van het publieke domein. Niet enkel teneinde te schuilen voor alles wat zich in de publieke ruimte afspeelt, maar ook ter terugtrekking uit de openbaarheid zelf; het gezien en gehoord worden door anderen.⁵ Wanneer men zich vanuit de veiligheid van het private in het publieke werpt, wisselt men de veilige vier muren van het huis in voor de vijf deuren van de auto. De auto traverseert vluchtig de publieke ruimte, waardoor de inzittenden hun zichtbaarheid in de publieke ruimte beperken. En soms zelfs geheel verbergen met geblindeerde ramen. De gesprekken in de auto zijn geheel onttrokken aan de buitenwereld. De auto leent zich dan ook niet alleen voor de meest intieme woordenwisseling; zelfs de meest intieme 'arbeid', al dan niet onderworpen aan biologische noodzaak, wordt er door sommigen in bedreven.

Met ANPR-camera's wordt het privé-karakter van de auto ernstig ingeperkt. De vluchtigheid en beperkte zichtbaarheid worden ineens permanent. De personen met wie men de beschutting van de auto deelt, bewegingspatronen en specifieke locaties van interesse, zijn ineens niet meer verborgen. De gegevens die met ANPR-camera's worden vastgelegd lijken misschien relatief onschuldig, maar aan de hand van deze gegevens kan een veelomvattend beeld worden verkregen van de

1 Bundesverfassungsgericht (Duits federaal constitutioneel hof) 18 december 2018, ECLI:DE:BVerfG:2018:rs20181218. 1bvr014215, par. 51.

2 H. Arendt, *De menselijke conditie*, Amsterdam: Boom 2009 (*The Human Condition* 1958, vertaald door C. Houwaard), p. 76.

3 Arendt 2009, p. 33-34, 70-71; Zie ook: M. Canovan, Hannah Arendt: *A Reinterpretation of her Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press 1992, p. 112-116.

4 Arendt 2009, p. 40; Zie ook: Canovan 1992, p. 117.

1 Arendt 2009, p. 43, 47-48. Zie ook: H. Arendt, 'Reflections of Little Rock', in: H. Arendt, *The Portable Hannah Arendt* (red. P. Baehr), New York: Penguin 2000, p. 237; en Canovan 1992, p. 117-118.

2 Arendt 2009, p. 34.

3 Arendt 2009, p. 67.

4 Arendt 2009, p. 40-41, 67.

5 Arendt 2009, p. 69.

bewegingen en gewoontes van personen: hoe laat iemand naar zijn werk gaat, hoe vaak hij/zij deze route aflegt per week, waar iemand (ongeveer) werkt, hoe laat iemand weer naar huis gaat, waar iemand (ongeveer) woont, met wie hij/zij afsprekt, maar ook wie zich in de auto bevinden.¹

De vervaging tussen het private en publieke zet hiermee verder door. Het reizen per auto, ooit het symbool van vrijheid, dreigt onvrij te worden. Net zoals het maatschappelijke het vrijelijk handelen en spreken weet te vervangen door een stelsel van gedragingen ter wille van het leven, is het risico van ANPR-camera's dat deze de mens verder conditioneren: "You had to live – did live, from habit that became instinct."² De massamaatschappij, met haar conformisme, behaviorisme en automatisme in menselijke aangelegenheden,³ zal ongetwijfeld gebaat zijn bij massasurveillance. Ze maakt ongewenste (criminele) afwijking immers kenbaar. Het is echter de vraag of de publieke ruimte en de politiek die daarin bedreven wordt nog werkelijk vrij zijn als de mensen die zich erin bewegen constant in de gaten worden gehouden. Deze vraag zou vooraf moeten gaan aan de politiek-juridische rechtvaardiging die hierna aan bod komt, het is immers de vrijheid die politiek gezag nodig maakt én rechtvaardigt.

II. De *margin of appreciation*

Anders dan in Orwells dystopie kan er bij ons gelukkig kritiek worden geuit op surveillance-praktijken en biedt de rechterlijke macht tegenwicht aan politieke machtsuitoefening. Zo heeft stichting Privacy First een bodemprocedure gevoerd tegen de inzet van ANPR-camera's. Ze deed onder andere een beroep op artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM).⁴ Artikel 8 EVRM verbiedt een inmenging in de persoonlijke levenssfeer; tenzij deze bij wet is voorzien, noodzakelijk is in een democratische samenleving en een van de legitieme doelen uit het tweede lid van het artikel nastreeft.⁵ De beoordeling of sprake is van een gerechtvaardigde inmenging in de persoonlijke levenssfeer door het gebruik van ANPR-camera's richt

zich vooral op de vraag of de 126jj-bevoegdheid 'noodzakelijk is in een democratische samenleving'.¹ De rechtbank merkt terecht op dat lidstaten een bepaalde 'beoordelingsruimte' of 'beoordelingsmarge' – ook wel '*margin of appreciation*' genoemd, hebben om binnen de kaders van het EVRM eigen politieke keuzes te maken ter beantwoording van die vraag.² Het is echter wenselijk dat zowel de overheid als de rechter deze *margin of appreciation* correct toepassen en inmengingen van afdoende motivatie voorzien.

Privacy First vorderde primair een onverbindend-verklaring van artikel 126jj Sv en subsidiair een verbod op het raadplegen van ANPR-gegevens.³ Uit de taakverdeling tussen de rechter en wetgever volgt in zo'n situatie al gauw een meer marginale toetsing.⁴ Als men de rechtbank volgt in de ogenschijnlijke toepassing van de *margin of appreciation*-doctrine kunnen we tot de conclusie komen dat de beoordelingsruimte van de rechtvaardiging van de 126jj-bevoegdheid niet ruim is. Zo haalt de rechtbank in rechtsoverweging 4.7 M.A./Denemarken aan. Hierin heeft het EHRM een aantal factoren geïdentificeerd die invulling kunnen geven aan de omvang van de *margin of appreciation*, te weten: i) het EVRM en bestaande jurisprudentie, ii) de kwaliteit van de parlementaire (en rechterlijke) toetsing, en iii) de mate van consensus op nationaal, internationaal en Europees niveau die relevant is voor de zaak.⁵

i) Hoewel er geen absolute rechten bestaan onder artikel 8 EVRM,⁶ is de reikwijdte van de *margin of appreciation* desalniettemin eng als de kern van het recht op privéleven wordt aangetast.⁷ De bescherming van persoonsgegevens is van fundamenteel belang voor de uitoefening van het

1 Vergelijk het Bundesverfassungsgericht (Duits federaal constitutioneel hof) over de inzet van ANPR-camera's: 18 december 2018, ECLI:DE:BVerfG:2018:rs20181218.1bvr014215, par. 40.

2 Orwell 1949, p. 4–5.

3 Arendt 2009, p. 45.

4 Zie voor de overige grondslagen: Rb. Den Haag 29 mei 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:7945, r.o. 3.2. Deze zijn voor onze beschouwing verder niet relevant.

5 Art. 8 lid 2 EVRM; Zie voor een overzicht van relevante jurisprudentie: *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights*, Council of Europe/European Court of Human Rights 2017, p. 9–11.

1 Rb. Den Haag 29 mei 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:7945, r.o. 4.6 en 4.9; Vergelijk: Van Toor, *Het schuldige geheugen?* (SteR nr. 32) 2017/III.6.2.4.3.

2 Rb. Den Haag 29 mei 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:7945, r.o. 4.6; Vergelijk: Kranenborg & Verhey, *De Algemene verordening gegevensbescherming in Europees en Nederlands perspectief* (SBR Wetenschap) 2024, par. 3.4.5.

3 Rb. Den Haag 29 mei 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:7945, r.o. 3.1.

4 In de woorden van Jak & Vermont: "De vraag wat noodzakelijk is in een democratische samenleving vereist een belangenafweging en het maken van politieke keuzes. Deze taken komen in de eerste plaats toe aan de democratisch gelegitimeerde regelgever." N. Jak en J. Vermont, 'De Nederlandse rechter en de margin of appreciation', *NTM-NJCM-bulletin* 2007 (afl. 2), p. 129.

5 EHRM 9 juli 2021, nr. 6697/18, para 140 e.v. (M.A. t. Denemarken).

6 EHRM 9 juli 2021, nr. 6697/18, para 142 (M.A. t. Denemarken).

7 EHRM 24 april 2012, nr. 25446/06, (*Yordanova en anderen t. Bulgarije*), para 118 (ii); EHRM 4 december 2008, nr. 30562/04, para 102 (*S. en Marper t. Verenigd Koninkrijk*).

recht op eerbiediging van het privéleven.¹ Hierbij is het van belang wat voor persoonsgegevens het betreft.² Dat het in deze zaak deels gaat om gegevens die in de publieke ruimte waarneembaar zijn, doet niet af aan het feit dat het inmenging in het privéleven betreft.³ Zoals het EHRM in *Uzun t. Duitsland* stelde, kan met ‘visual surveillance’ zelfs meer over het handelen van een persoon worden gezegd dan met ‘GPS surveillance’.⁴ Kortom, gegevens verzameld met ANPR-camera’s kunnen een vergaand inzicht geven in het privéleven en raken daarmee de identiteit en de autonomie van personen.⁵

ii) Nationale overheden en rechters moeten beslissingen die een inbreuk maken op artikel 8 EVRM voorzien van specifieke redenen die zijn afgestemd op de omstandigheden van het geval, zodat daar een evenwichtige belangenafweging aan ten grondslag ligt. Als dat niet gebeurt is er sprake van een engere margin of appreciation.⁶ Naast een bijna afwezige motivering omtrent de beoordeling van de rechtvaardiging van de inbreuk in het Privacy First-vonniss,⁷ zijn er ook in de parlementaire geschiedenis gebreken omtrent de motivering. Zo was het College bescherming persoonsgegevens (CBP) van mening dat het wetsvoorstel de toets van subsidiariteit en proportionaliteit niet doorstond.⁸ Ook de Raad van State heeft later in het wetgevingsproces kanttekeningen geplaatst bij de noodzakelijkheid en proportionaliteit in het kader van het EVRM.⁹

1 EHRM 4 december 2008, nr. 30562/04, para 103 (*S. en Marper t. Verenigd Koninkrijk*).

2 EHRM 22 December 2015, nr. 28601/11, para 93 (*G.S.B. t. Switzerland*).

3 EHRM 28 januari 2003, nr. 44647/98, para 59 (*Peck t. Verenigd Koninkrijk*).

4 Vergelijk: EHRM 2 september 2010, nr. 35623/05, para 51 (*Uzun t. Duitsland*).

5 Zoals ook hierboven betoogd; Vergelijk wederom het Bundesverfassungsgericht (Duits federaal constitutioneel hof) over de inzet van ANPR-camera’s: 18 december 2018, ECLI:DE:BVerfG:2018:rs20181218.1bvr014215, par. 40.

6 EHRM 9 juli 2021, nr. 6697/18, para 149 (*M.A. t. Denemarken*); Zie ook: J.H. Gerards, ‘Oordelen over grondrechtzaken. Rechtsvinding door de drie hoogste rechters in Nederland’, in: L.E. de Groot-van Leeuwen en J.D.A. den Tonkelaar (red.), *Rechtsvinding op veertien terreinen*, Deventer: Kluwer 2012, p. 14-16.

7 Weliswaar komen in rechtsoverweging 4.6 tot en met 4.24 de verschillende elementen voor de specifieke rechtvaardigingstoets bij artikel 8 EVRM aan bod, te weten: de aanwezigheid van een dwingende maatschappelijke behoefte en het proportionaliteitsvereiste (en in het verlengde van beide subsidiariteit); toch is niet overal duidelijk *waarom* de rechtbank van oordeel is dat aan deze elementen is voldaan en de belangenafweging in het voordeel van de overheid moet uitvallen; Vergelijk Gerards 2012, p. 42.

8 *Kamerstukken II* 2012/2013, 33542, nr. 3, p. 20-23.

9 Bijlage 415031 bij *Kamerstukken II* 2014/2015, 33452, nr. 16, p. 16.

Als men zich bedenkt dat uit latere evaluatieonderzoeken ook nog eens blijkt dat artikel 126jj Sv “een beperkte rol speelt in de bewijsvoering”, slechts “in enkele gevallen [...] doorslaggevende informatie [heeft] opgeleverd voor het opsporingsproces”¹ en dat naast deze effectiviteit “met betrekking tot het efficiënter maken van het opsporingsproces [...] geen eenduidige conclusie [kan] worden getrokken”,² is het op zijn zachts gezegd opmerkelijk dat de Minister zelfs na meerdere vragen van verschillende fracties over de meerwaarde van artikel 126jj Sv de meerwaarde baseert op hetzelfde evaluatieverslag.³ In het licht van deze informatie, die er nog niet was ten tijde van het opstellen van de memorie van toelichting, is het kwalijk dat noch uit de reactie van de Minister, noch uit het koninklijk besluit dat ervoor heeft gezorgd dat artikel 126jj Sv van kracht blijft, noch uit de beoordeling van de rechtbank een evenwichtige belangenafweging in het kader van artikel 8 EVRM heeft plaatsgevonden. Dit maakt dat in hoger beroep een indringendere toets wenselijk zou zijn.

iii) Bij de inzet van ANPR-camera’s zijn specifieke elementen te onderscheiden waarover enige vorm van consensus lijkt te bestaan, met name als het gaat om de inzetbaarheid en de opslagduur van ‘no-hits’. In de eerder aangehaalde uitspraak van het BVerfG speelde een Beierse ANPR-regeling, waarmee de politie bevoegd was om ANPR-camera’s te plaatsen ter voorkoming van gevaar of op plaatsen waarvan er feitelijke indicaties waren dat daar een misdrijf gepleegd zou worden. De gegevens die middels de ANPR-camera’s verzameld werden, werden vergeleken met een lijst waarop kentekens waren opgenomen die door politie reeds werden gezocht. Na het uitvoeren van deze vergelijking werden enkel gegevens die gerelateerd waren aan ‘hits’ bewaard en werden alle gegevens die gerelateerd waren aan ‘no-hits’ onmiddellijk automatisch verwijderd.⁴

Ook in Denemarken mochten ‘no-hits’ oorspronkelijk maar vierentwintig uur worden bewaard alvorens deze gewist werden, met een verlenging van maximaal dertig dagen indien dat nodig was voor een in de tijd beperkte en geografisch gerichte operatie.⁵ Hoewel deze periode bij een besluit in 2022 is verlengd, is deze, met verwijdering na zeven dagen bij ‘no-hits’,⁶ nog steeds aanzienlijk

1 Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum 2021, p. 86.

2 Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum 2021, p. 86.

3 *Kamerstukken I* 2021/2022, 33542, L, p. 7 e.v.

4 Bundesverfassungsgericht (Duits federaal constitutioneel hof) 18 december 2018, ECLI:DE:BVerfG:2018:rs20181218.1bvr014215, par. 1-3.

5 BEK nr 1080 af 20/09/2017, ‘Bekendtgørelse om politiets anvendelse af automatisk nummerpladegenkendelse (ANPG)’, § 10 juncto § 6(1).

6 BEK nr 152 af 27/01/2022, ‘Bekendtgørelse om ændring af bekendtgørelse om politiets anvendelse af automatisk nummerpladegenkendelse (ANPG)’, § 10 juncto § 6.

korter dan de ‘no-hit’-opslagtermijn in Nederland van vier weken. In Frankrijk worden de passagegegevens maximaal vijftien dagen bewaard.¹ Een kanttekening hierbij is dat de inzet van ANPR-camera’s zich beperkt tot slechts het bestrijden en voorkomen van terrorisme, specifieke georganiseerde misdaad, specifieke grensoverschrijdende misdaad, zware misdrijven en gestolen voertuigen.² Niet alleen is artikel 126jj Sv uitgebreider in gevallen waarbij passagegegevens mogen worden geraadpleegd, namelijk alle delicten waar voorlopige hechtenis bij mogelijk is,³ maar beslaat de ‘no-hit’-opslagtermijn ongeveer twee keer zo lang als in Frankrijk. Omdat deze termijnen allemaal aanzienlijk korter zijn dan in Nederland en de inzet van ANPR-camera’s in het buitenland vaak gericht is, kan de vraag gesteld worden of de belangenafweging omtrent de inzet van ANPR-camera’s niet meer motivatie behoeft van de overheid én toetsende rechter.

Conclusie

ANPR-surveillance zorgt voor een verdergaande vervaging van het private en publieke domein, door de privésfeer van de auto en bewegingspatronen te ontdoen van vluchtigheid en beperkte zichtbaarheid. Het is de vraag of de publieke ruimte en de politiek die daarin bedreven wordt nog werkelijk vrij zijn als mensen constant in de gaten worden gehouden. Deze vraag zou vooraf moeten gaan aan een politiek-juridische rechtvaardiging, het is immers de vrijheid die politiek gezag nodig maakt én rechtvaardigt. Gelukkig is er, anders dan in Orwells dystopie, tegenmacht in de vorm van de rechterlijke macht. Echter lijkt deze voorlopig de gebrekkig gemotiveerde politiek-juridische rechtvaardiging voor de inzet van ANPR-camera’s van de overheid te volgen, terwijl zij juist tegenwicht behoort te bieden op basis van het EVRM. Hetgeen jammer is gezien de positie van de rechter en wat er op het spel staat. ■

1 Art. L233-2 Code de la sécurité intérieure.

2 Art. L233-1 Code de la sécurité intérieure.

3 Art. 126jj lid 3 Sv; art. 67 lid 1 Sv.

**DE ASSESSOR
ONDERWIJS**
Marco Horn

Zitten we alweer bij de juni-editie? Het voelt als gisteren dat ik dit bestuursjaar begon, en onderhand ben ik alweer mijn opvolger aan het inwerken. Het is zeker waar wat een wijs filosoof ooit zei: *“the years start coming and they don’t stop coming.”* Hopelijk heeft men de tentamens een beetje overleefd en kan voor iedereen de vakantie beginnen. Althans, voor iedereen behalve het nieuwe bestuur van Grotius, die een heerlijke zomer vol vergaderen, acquisitie en voorbereidingen voor de boeg hebben. Maar goed, je moet iets over hebben voor de leukste functie op de universiteit.

Voor de rest van ons wordt het gelukkig ook geen saaie zomer, daar heeft de recente val van het kabinet wel voor gezorgd. De nieuwe verkiezingen zijn op 29 oktober, wat betekent dat de verkiezingscampagnes binnenkort alweer gaan beginnen. De lijsttrekkers zijn stiekem al een beetje begonnen met campagnevoeren in het debat over de kabinetsval, maar welke nerd heeft nou zin om tijdens de tentamenperiode zes uur lang naar een debat te kijken? Afijn, het gekibbel is soms best vermakelijk.

Mocht je nou de verkiezingen willen volgen op een iets meer juridisch inhoudelijke manier, dan is het een aanrader om niet alleen de partijprogramma’s te lezen, maar ook de analyse van deze programma’s door de Nederlandse Orde van Advocaten. Iedere verkiezingsperiode analyseren zij partijprogramma’s op rechtsstatelijkheid. Tijdens de vorige verkiezingen in 2023 kwam hieruit naar voren dat 10 van de 18 programma’s voorstellen bevatten die tegen de rechtsstaat ingingen. Welke partijprogramma’s dit waren zal ik niet verklappen, het stuk is immers best het lezen waard. Wat ik wel kan verklappen is dat vier van deze tien programma’s van de partijen van Kabinet Schoof waren, wat wellicht verklaart waarom dit misschien wel het minst productieve kabinet sinds Colijn V was, als ik me mijn college Staatsrecht nog goed herinner.

Goed, ik ben alweer aan het einde van mijn pagina gekomen, dus ik zal afsluiten met de volgende oproep: ga 29 oktober stemmen! Het is oké als je er nog niet uit bent wat je wil stemmen, daar zijn stemwijzers, debatten en bij veel partijen samengevatte partijprogrammas voor. Weet dus wel dat het rapport van de Nederlandse Orde van Advocaten er ook nog is. Stemmen voor de meest bevlogen spreker met de best klinkende one-liners is natuurlijk een logische keuze, maar het zou wel prettig zijn als die one-liners de Grondwet ook een beetje heel houden. ■

Essay

Naar een universeel humanisme

DOOR: MATHIJS DE JONG

Zelden in de geschiedenis heeft een grondhouding stilzwijgend zoveel consensus verworven als het humanisme – de meeste van ons hebben een onverzetbaar geloof in de onaantastbare waardigheid van zichzelf en de ander. Zonder daarbij een beroep op een bovennatuurlijke entiteit of hogere kracht te hoeven doen, komt de mens die waardigheid toe, niet omwille van zijn verdiensten, maar omwille van zijn mens-zijn. Voor die waardigheid hoeft de mens slechts te bestaan.

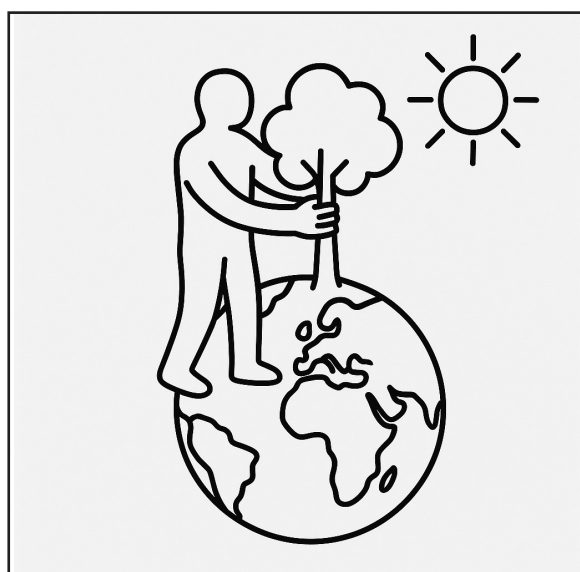
Dit geloof in de waardigheid van de mens is het product van het christendom en de Renaissance, dat tenslotte door de Verlichting werd gesecculariseerd. Niet langer diende de kerk, niet langer diende God, maar de menselijke rede centraal te staan. Door gebruik te maken van deze reden, door zelf te denken en niet langer een autoriteit te volgen die zijn gezag ontleende aan bepaalde metafysische aanspraken zouden wij onszelf, de mensheid, vooruit helpen. De wetenschap zou niet langer beperkt worden door religieuze dogma's, maar moest een stroom aan vrije kennis opleveren, die middels verificatie en falsificeerbaarheid – niet anders dan twee kleinkinderen van de Verlichting – verworpen dan wel verbeterd zou worden.

Met de waardigheid van de mens – een idee dat door de eeuwen heen langzaam sedimenteerde in de geesten van de mensen – ontstond ook zijn vrijheid. Hoewel God nog altijd de mens op aarde had gebracht – een gedachte die in tegengestelde richting zou gaan eroderen in de geesten van diezelfde mensen –, was het niet langer de Schepper, maar de mens die de vrijheid had gekregen – en later zou opeisen – om te worden wat hij wilde. Enkel in volle vrijheid kon de mens zichzelf ontwikkelen en daarmee zijn waardigheid gestalte geven.

Met nieuwe, Verlichte kennis in zijn hand, mocht de mens dan nog geen Schepper van zijn wereld zijn; hij werd daarmee wel tot een Modelleerder ervan. Hij was nu in staat voor veel oude problemen een oplossing te vinden. En indien die oplossing nog niet voorhanden was, dan zou zij weldra voortkomen uit een *surplus* aan kennis: nieuwe inzichten die verder reikten dan de enkele bruikbare toepassing daarvan en slechts nog wachtten tot het moment dat de technische barrières voor hun toepassing zouden verdwijnen.

Deze verrationalisering moest ook leiden tot een ware zelfontleding: door zijn reflecterende rede centraal te stellen was hij in staat zichzelf en al zijn drijfveren te doorgronden. Zijn irrationele impulsen en instincten die hem al eeuwen parten speelde, konden nu met behulp van een rationele analyse worden bijgestuurd. Onze neigingen, onze angsten, onze ontembare verlangens: alles had een oorzaak, en kon begrepen, gecontroleerd en gecorrigeerd worden.

Toch kon die Verlichting en haar geloof in de menselijke waardigheid niet leiden tot een *menswording* in ideale zin: wij bleven desalniettemin wezens met dierlijke instincten. De ontwikkeling van de rede bleek kortom niet de beëindiging van onze irrationaliteit met zich te brengen. Zelfbehoud, bevrediging van kortstondige verlangens, egocentrisme – alles wat ons dier doet zijn, werd allesbehalve geëlimineerd door dit toenemende geloof in de kracht van onze rede. Integendeel, voor sommigen betekende deze ontwikkeling van het rationele slechts een verfijning van hun methode om zichzelf in stand te houden, om hun kortstondige verlangens, desnoods ten koste van de ander te bevredigen. Door velen werd de rede uiteindelijk gebruikt om onze dierlijke drijfveren te perfectioneren.

Het is dus maar de vraag tot welke *vooruitgang* al die Verlichte kennis geleid heeft. Veel ziekten werden door nieuwe geneeskundige kennis bezworen. Tegelijkertijd doken nieuwe, dodelijke virussen op. Uiteraard werd de menselijke arbeid door toedoen van nieuwe technische instrumenten verlicht of geautomatiseerd, maar dit betekende niet automatisch het einde van de werkloosheid en de armoede. Alsof het vanzelfsprekend was bezielde, bereed en bevloog de mens de gehele globe, maar werd zijn wereld daarmee kleiner? Hielden de onoverbrugbare verschillen tussen culturen en religies, tussen verschillende denkwijzen daarmee op te bestaan? Wel als het aan het humanisme lag: haar universaliteit lag immers besloten in haar kracht voornoemde verschillen te overbruggen door een simpele vooronderstelling, te weten: elk mens is waardig op grond van zijn mens-zijn.

Daarnaast is het de vraag of dit geloof in de menselijke waardigheid ook resulteerde in een waardige mensheid? Resulteerde dit geloof in de waardigheid van de mens ook in een mensheid *met* waarde?

De verschansing van de menselijke waardigheid in mensenrechtelijke documenten zoals de *Magna Carta*, *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* en de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* ten spijt, bleek de optekening van de onaantastbare menselijke waardigheid niet de feitelijke realisering van een werkelijk waardige behandeling van de mens te betekenen. Ondanks het geloof in de waardigheid van zichzelf en de ander, slaagde de mens er niet in, met name de Ander, als waardig te behandelen. Eerder, kwam hij – gekleed in het kolonialisme, het fascisme en het totalitarisme – op manieren om die Ander op vrijwel systematische wijze *onwaardig* te laten voelen, dan wel door deze te onderdrukken en te exploiteren, dan wel door deze aan de lopende band te ontmenselijken of door ze op beestachtige wijze te vermoorden.

Onwaardig voor elke vorm van waardigheid, stonden wij al die eeuwen boven aan de zogenaamde ‘piramide van de levende dingen’. Het bloed dat wij door het geweld en de voornoemde bloedbaden aan die eenzame top vergoten, sijpelde langs de treden van deze piramide omlaag: langs de trede van de niet-intelligente (‘intelligit’) maar wel voelende (‘sentit’) dieren, langs de trede van de niet-voelende maar wel levende (‘vivit’) planten, naar de laagste trede: de dingen die niet leven maar simpelweg zijn (‘est’).

Deze waanzinnige, zelfverheerlijkende wending van het humanistische ideaal heeft niet enkel tot de gedeeltelijke vernietiging van onszelf geleid, maar staat ook op het punt ons gemeenschappelijke huis, onze Aarde, te vernietigen.

Door onze dierlijke drijfveren middels de rede te perfectioneren, wisten wij onze positie op de bovenste trede van de piramide van de levende dingen te behouden. Zo wisten wij niet enkel *De Ander* te exploiteren en te misbruiken, maar ook *Het Andere*: daar waar mogelijk zette de mens het niet-menselijke – waaronder de natuur – naar zijn hand om zichzelf te dienen, om zijn geprivilegieerde positie ten aanzien van al *Het Andere* kosten wat kost te behouden.

Een dergelijk humanisme mag dan *universalistisch* geworden zijn, universeel is het allerm minst. Wil het humanisme voorts toekomstbestendig worden, dan zal het niet alleen oog moeten hebben voor de mens, maar ook voor zijn leefomgeving en zijn werkelijk economische relaties, d.i. de huishoudkundige relaties: die tussen de mens en het gemeenschappelijke huis dat hij bewoont, de Aarde. Het humanisme wordt pas werkelijk universeel, als het de mens leert zien als onderdeel en niet als middelpunt van het universum.

"Het humanisme wordt pas werkelijk universeel, als het de mens leert zien als onderdeel en niet als middelpunt van het universum."

Hier stuiten we op het probleem zelf: ons antropocentrisch narcisme zegt ons namelijk dat er niets waardig kan zijn dan de mens. Want al *Het Andere* dan de mens zou zich van een dergelijke waardigheid niet eens bewust zijn. Niet-menselijke objecten – levend of niet-levend – zijn geen zelfbewuste, reflecterende of waardebepalende actoren. Evenmin kunnen zij zichzelf waarde toekennen. Voorts zullen dieren niet streven naar een bestaan dat geheel gewijd is aan een van de vele interpretaties van het ‘goede’ leven. Planten kunnen hun bestaan niet zodanig inrichten dat hun leven de vorm zal krijgen van een *vita contemplativa*. Stenen kunnen niet opkomen voor hun op basis van hun waardigheid toekomstende rechten. Een wolk zal geen deel uitmaken van een volksvertegenwoordiging, net zo min als een rivier zijn eigen belangen zal verdedigen in de rechtszaal. Wie het tegendeel beweert, riskeert te vervallen in even fantastische als fabelachtige claims, precies die welke het humanisme van de Renaissance ooit trachtte te verwerpen.

En toch moeten wij de reikwijdte van het humanisme zodanig uitbreiden dat het niet alleen de mens, maar ook zijn leefomgeving en zijn gedeelde huis omvat. De rechtvaardiging hiervoor is gelegen in het feit dat de zelfverheerlijkende antropocentrische vorm van het humanisme uiteindelijk geleid heeft tot een probleem dat de over inherente waardigheid beschikkende mens zelf begon te bedreigen: de klimaatcrisis.

De klimaatcrisis, die al het leven op aarde – ons gemeenschappelijke huis – bedreigt, wordt vaak gezien als iets wat geheel losstaat van ons, als iets wat stilzwijgend op de achtergrond plaatsvindt, en niet als iets onmiddellijks, zoals een vuistslag in het gezicht. Het lezen van een alarmerend nieuwsbericht omtrent die crisis voelt dan ook vaak als het lezen van een bericht over een aanslag in een ander land: een ver-van-mijn-bed-show waarvan wij niets te zien krijgen anders dan het bericht dat wij onder ogen hebben. Tegelijkertijd is deze crisis omnipresent, en speelt deze ramp zich dus ook af in de kamer waar wij ons tijdens het lezen van het voornoemde bericht begeven. Timothy Morton vergeleek het ervaren van de voortdurende klimaatcrisis eens treffend met het krijgen van een auto-ongeluk: op het moment van het ongeluk zelf kunnen wij de reikwijdte van de mogelijk dodelijke gevolgen maar slecht overzien. Wij *kennen* de urgentie van een dergelijke crisis, maar *ervaren* deze niet, omdat wij er nog middenin zitten.

De klimaatcrisis is, zoals Bruno Latour terecht stelde, op nog een vlak irrationeel: wij *kennen* reeds de oplossingen en de daartoe benodigde wetenschappelijke instrumenten om deze crisis, in ieder geval gedeeltelijk, te bezweren. Desondanks maken wij keer op keer de keuze deze oplossingen niet massaal in onze politiek en beleid te integreren. In die zin is het probleem irrationeel: wij kennen de oorzaak, wij kennen de oplossingen, maar wij laten het probleem op grond van irrationele redenen voortbestaan.

Als de mens zijn waardigheid aan zijn rede echter wil blijven ontnemen, dan is de enige rationele keuze om *leefbaarheid van waarde* centraal te stellen.

Latour had dan ook gelijk toen hij stelde dat er een tijd zal aanbreken waarin het ecologische vraagstuk centraal zal staan. Een tijdperk waarin de strijdfronten niet (enkel) bepaald zullen worden door de liberale en socialistische thema's van productie en distributie van goederen, maar door vraagstukken die gaan over bewoonbaarheid en leefbaarheid.

Die tijd lijkt nog niet gekomen te zijn. Ook hier wordt de kracht van het rationele wederom fors overschat: het feit dat wetenschappelijk is vastgesteld dat de aarde door ons toedoen opwarmt, dwong ons geenszins tot de acceptatie van een hegemonie van die wetenschappelijke waarheid boven de publieke opinie, de moraal, de religie of zelfs de filosofie. Nee, laatstgenoemden leken eerder hun eigen waarheid omtrent die crisis te bieden, welke uiteenliepen van relativering tot ontkenning.

Het is dus niet een veronderstelde hegemonie van de wetenschappelijke waarheid die ons tot een indamming van ons verwoestende handelen zal noodzaken. Klimaatrapporten die de desastreuze gevolgen van de

crisis tot in detail voorspellen zijn er genoeg: zij zijn echter niet in staat gebleken de rationele mens tot rationele keuzes te dwingen, te weten, de leefbaarheid in al zijn handelen centraal te stellen. Ondanks alles wat we *weten*, blijven we handelen alsof we het niet weten. Niet omdat de wetenschappelijke feiten omtrent de klimaatcrisis onwaar zijn, maar omdat deze wetenschappelijke feiten op zichzelf nooit kunnen leiden tot een norm die ons tot een dergelijk handelen aanzet. Feiten over (de toestand van) de natuur vertellen ons *wat is*, maar zeggen niets over *wat moet*. Zouden wij dit onderscheid vergeten, dan zouden wij ons opnieuw schuldig maken aan een naturalistische dwaling waar het humanisme zich sinds de Renaissance tegen verzet.

"De tijd dringt. Ons gemeenschappelijk huis staat in brand."

De tijd dringt. Ons gemeenschappelijke huis staat in brand, en als wij niets doen zal het huis en al zijn inwoners tot aan de grond afbranden. Een tot handelen dwingende moraalfilosofie is nodig. Een die ons voorschrijft hoe wij onze eigen waardigheid niet alleen laten rijmen met De Ander, maar ook met Het Andere. Een die dus de leefbaarheid – de vraag naar het juiste evenwicht tussen de mate van aantrekkelijkheid van een gebied om er te wonen, te leven, te boeren, te recreëren, enz. en de mate waarin dat gebied zichzelf op een duurzame wijze in stand kan blijven houden – centraal stelt.

De uitbreiding van het humanisme van de *menselijke waardigheid* naar een *leefbaarheid van waarde* zal een eerste stap in die richting zijn. Alleen zo zal het humanisme niet alleen toekomstbestendig zijn, maar ook werkelijk *universeel* worden in de zin dat het niet alleen oog zal hebben voor de mens, maar ook voor zijn leefomgeving en de economische relaties in werkelijke zin, te weten, de huishoudkundige relaties tussen de mens en het gemeenschappelijke huis dat hij bewoont, tussen de mens en al Het Andere. Alleen dan zullen de ecologisch-economische relaties werkelijk centraal komen te staan – relaties waarvan het belang met het niet-trachten van de mens de klimaatcrisis te bezweren met de jaren enkel zal toenemen.

Het is een vergissing te denken dat een dergelijke, universele insteek van het humanisme los zou staan van menig sociaal-politieke relatie tussen mensen onderling. Een waardige leefbaarheid ziet namelijk niet enkel op de omgang van de mens met zijn leefomgeving, de planten en de dieren, de niet-levende natuur, de instrumenten die het maakt en gebruikt, de grondstoffen die de mens verbruikt, kortom, met al Het Andere, maar ook steeds met De Ander. De vraag naar een waardige leefbaarheid ziet namelijk ook op de vraag hoe de mens met elkaar om moet gaan op een wijze dat de leefbaarheid van de

Een op een vreedzame manier kan co-existeren naast die van de Ander. In zoverre zijn de door de vraag naar een leefbaarheid van waarde geïmpliceerde relaties dus niet zo ver verwijderd van die van de waardige mens – sterker nog, zij omvat reeds al haar sociaal-politieke relaties.

De liberalen onder ons zullen op dit punt morrend inbrengen dat een dergelijke opvatting van het humanisme een groot gevaar zal vormen voor ons hoogste goed: de menselijke vrijheid. Dat zal dan ook de uitdaging worden voor een universeel humanisme. Hoe laten we vrijheid rijmen met leefbaarheid en de bewoonbaarheid van de aarde? Hoe laten we onze vrijheid kortom rijmen met een noodgedwongen inperking van die vrijheid? De vaak gehoorde klacht, wanneer oplossingen of maatregelen voor de bestrijding van de klimaatcrisis aan bod komen, is dan ook dat wij voor de implementatie van die maatregelen een groot deel van onze vrijheid zullen moeten inleveren.

Hoewel dit misschien gedeeltelijk waar is, zal dit echter niet het werkelijke pijnpunt voor de mens zijn. Door de geschiedenis heen heeft de mens laten zien bereid te zijn vrijheid op te offeren, zolang comfort, gemak en veiligheid gewaarborgd blijven. Het is dus niet de vrijheid die de mens het moeilijkst zal vinden op te geven, maar zijn comfort, zijn gemak en zijn veiligheid. De echte uitdaging van een universeel humanisme is niet de wijze waarop de mens de leefbaarheid moet laten rijmen met (een inperking van zijn) vrijheid, maar met een inlevering op zijn comfort, gemak en veiligheid. Want als het oude humanisme en zijn bloederige consequenties een ding duidelijk hebben gemaakt, is het dat de mens zijn gemak en veiligheid zal verkiezen boven zijn vrijheid, als zijn continuïteit en bestaanszekerheid daar om vragen.

De vraag is dus, of wij onze menselijke waardigheid opnieuw waarderen willen – niet door ons comfort en veiligheid te verdedigen, maar door het durven op te geven, ten gunste van een wereld die enkel dan zal blijven voortbestaan. ■

DOOR: MATHIJS DE JONG

Een asielcrisis of toch een ontevredenheidscrisis?

DOOR: JENNY VAN KESSEL

“Heel goed. Geen gratis uitje naar de Efteling. Ik weet nog wel een ander uitje dat wel kan: met zijn allen in een bus het land uit. Veel plezier.” schreef Geert Wilders onlangs op X betreffende een nieuwsbericht van RTL Nieuws, waarin werd vermeld dat het COA voortaan niet meer met de jeugd naar de Efteling zou gaan na negatieve opmerkingen van Minister van Asiel en Migratie Marjolein Faber. Het asielbeleid in Nederland roept over het algemeen heftige reacties op bij velen. Inwoners protesteren dan ook volop tegen de mogelijke komst van een AZC in hun gemeente. Maar waarom is asielopvang in Nederland eigenlijk zo'n groot probleem? En waarom was Fabers beleidsvoering geen adequate oplossing?

Het recentelijk gevallen Kabinet Schoof wilde het aantal asielzoekers in Nederland tot voor kort aanzienlijk terugdringen. PVV-leider Geert Wilders dreigde eerder al met de val van het kabinet indien de coalitiepartijen niet zouden meewerken aan de verwezenlijking van de reeds door zijn partij voorgelegde plannen betreffende asiel en migratie. Deze plannen betroffen onder andere een asielstop en een tijdelijke stop op gezinshereniging. Velen van jullie zullen zich er wel al bewust van zijn dat juridisch gezien deze plannen echter niet haalbaar zijn. Nederland heeft desalniettemin verplichtingen onder internationale verdragen, zoals het EVRM. Maar de dreiging van Wilders heeft zich inmiddels verwezenlijkt, het kabinet is gevallen door terugtrekking van de PVV uit de coalitie. En dit alles alleen maar omtrent onenigheid over strengere asielmaatregelen. Of het kabinet nu onnodig is gevallen of niet, asiel en migratie blijft een punt dat problemen blijft opleveren binnen de politiek en de bewindvoering. Maar waardoor komt dit nu eigenlijk?

Problematiek rondom asiel en migratie is vooral gebaseerd op onzekerheden binnen de samenleving en betreft onderwerpen zoals huisvesting, zorg en inkomen. Veel mensen vinden dat we eerst eens de zaken op orde moeten krijgen voor de mensen in ons eigen land voordat we ons gaan richten op het helpen van vreemdelingen. Dit is vooral van belang voor de mensen die zich niet gehoord voelen door politiek Den Haag en voor wie het uiterst moeilijk is om volledig in hun bestaansbehoeften te kunnen voorzien. Voor hen zal het zeker als storend worden ervaren als het erop lijkt dat asielzoekers voorrang krijgen op hulp ten opzichte van de mensen die hier al hun hele leven wonen. Instroombeperkende maatregelen lijken dan ook gehoor te geven aan de wensen en behoeften van de Nederlandse burger, maar in werkelijkheid zal het dichtgooien van de grenzen niet resulteren in een verbetering van de bestaanszekerheid. Zorgt het ontnemen van noodhulp aan asielzoekers ervoor dat het woningtekort spontaan verdwijnt? Zal het dan wellicht tekorten oplossen

in de zorg? Of zal het mensen misschien helpen om hun maandelijkse kosten te drukken? Het antwoord op deze vragen is overduidelijk nee, maar dat asielzoekers als zondebok worden gezien van interne problemen die spelen in onze samenleving is wel de ongelukkige conclusie die we hieruit moeten trekken.

Deze afgunst voor asielzoekers is aan de andere kant ook weer een onderliggende oorzaak voor het opvangprobleem. De asielopvang in Nederland zit namelijk propvol en dit is een probleem dat al jarenlang speelt. Opvallend genoeg is dat het aantal asielzoekers dat naar Nederland komt door de jaren heen niet is vermeerderd. We zitten zelfs precies op het Europees gemiddelde. Maar toch wilde het kabinet maatregelen nemen, die het aantal asielaanvragen zouden terugdringen. Er zijn namelijk maar een beperkt aantal opvangplekken beschikbaar waar asielzoekers vanuit de VBL (Vrijheidsbeperkende Locatie) in Ter Apel naartoe kunnen doorstromen. Daarnaast is er veelal ook geen huisvesting beschikbaar voor asielzoekers aan wie inmiddels al een verblijfsvergunning is toegekend. Een asielprocedure is daarnaast ook nog een zeer lange procedure die wel jaren kan in beslag kan nemen, wat mede ook het gevolg is van een personeelstekort bij de IND. Door een combinatie van al deze factoren ontstaat er dus een opstopping in de VBL. Maar het kabinet wilde dus liever, in plaats van deze onderliggende problemen aan te pakken, maatregelen nemen om de asielinstream compleet stop te zetten. En ik hoor u al denken, over wat voor maatregelen hebben we het dan?

Ten eerste, was het kabinet van plan om de Spreidingswet in te trekken. De Spreidingswet zorgt ervoor dat alle gemeenten in Nederland bijdragen aan de opvang van asielzoekers, afhankelijk van het aantal inwoners en de mate van welvaart binnen die gemeente. Dit betekent dat een verdeling van de opvanglocaties over heel Nederland, wat een logische oplossing zou zijn die zorgt voor een verlichting van de druk die momenteel grotendeels rust

op één opvanglocatie, wordt stopgezet. Kleinschaligere opvanglocaties, die tevens meer maatwerk kunnen leveren met betrekking tot een adequate (en vooral humane!) opvang, worden op deze manier onmogelijk gemaakt. Ten tweede, wilde het kabinet voortaan een verblijfsvergunning voor een periode van maar drie jaar af gaan geven in plaats van de huidige vijf jaar. Het afgeven van een verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd zou ook niet meer mogelijk zijn. Hierdoor blijft er dus heel lang een kans bestaan om teruggestuurd te worden. Dit levert veel onzekerheid op en het integreren in de Nederlandse samenleving wordt hierdoor ontmoedigd. Ten derde, zou de verplichting van gemeenten om een woonplek te zoeken voor statushouders vervallen. Dit betekent dat een kans op het verkrijgen van normale huisvesting voor asielzoekers vrijwel onmogelijk wordt gemaakt. Deze maatregelen zorgen er dus voor dat de asielopvang in Nederland systematisch wordt platgelegd.

Echter heeft de rechtbank Den Haag, zittingsplaats Amsterdam, onlangs geoordeeld dat minister Faber een 24-uurs opvang voor vreemdelingen zonder verblijfsvergunning in de gemeente Amsterdam niet had mogen beëindigen. De voorziening stond ook wel beter bekend als de ‘bed-bad-brood-regeling’ en werd in het leven geroepen ten behoeve van zeer kwetsbare vluchtelingen bij wie enige vorm van zelfredzaamheid ontbreekt. Hierbij valt te denken aan mensen die kampen met lichamelijke of psychische klachten die specifieke hulp nodig hebben. De beëindiging door de gemeente, die handelde op basis van een mandaatverlening door minister Faber en welke haar tevens eindverantwoordelijke maakt in deze kwestie, had ingrijpende gevolgen voor maar liefst 28 asielzoekers. Volgens de rechtbank had de minister haar zorgplicht geschonden met betrekking tot de sluiting van de vreemdelingenvoorziening. De minister stelde de VBL in Ter Apel voor als een alternatieve verblijfplaats voor deze asielzoekers, maar heeft hierbij nagelaten om te onderzoeken of de VBL in Ter Apel wel over voldoende middelen en capaciteit beschikte om deze vreemdelingen op te vangen.

De vreemdelingenvoorzieningen in Rotterdam, Amsterdam, Utrecht, Eindhoven en Groningen werden tot begin dit jaar gefinancierd door het Rijk. Minister Faber kondigde eind vorig jaar aan dat de financiering voor deze opvanglocaties per 1 januari 2015 zou stoppen. Destijds weigerden vier van de vijf gemeenten om de opvang te sluiten en kozen zij ervoor om de opvang zelf te financieren, terwijl Rotterdam als enige besloot per 1 januari compleet te stoppen met de regeling. De voorzieningenrechter had in dit geval echter besloten dat de minister verplicht was om basisopvangvoorzieningen te blijven bieden aan 22 vreemdelingen die te horen kregen dat zij de opvang per 1 januari moesten verlaten.

De voorzieningenrechter maakte in die procedure een belangenafweging, waaruit volgde dat de belangen van de ongedocumenteerden op dat moment zwaarder wogen dan die van de minister. De mensen in kwestie zouden hoogstwaarschijnlijk op straat belanden, terwijl velen van hun zich in een zeer kwetsbare staat bevonden en het verder nog onduidelijk was of er op een andere locatie onderdak voor de vreemdelingen beschikbaar zou zijn. De basisopvangvoorzieningen moesten dus worden voortgezet, maar de minister was hierin wel vrij om te beslissen waar dit zou gebeuren.

De beslissing van Minister Faber om vreemdelingenvoorzieningen kortstondig te beëindigen resulteert in het onnodig in gevaar brengen van zeer kwetsbare mensen. Het simpelweg doorsturen van opvanglocatie naar opvanglocatie is ook niet ethisch verantwoord. De VBL en LVV (Landelijke Vreemdelingen Voorzieningen) beschikken namelijk over toegangsvereisten, waardoor toegang tot de opvanglocaties niet altijd kan worden gegarandeerd. Daarnaast moet men om als vreemdeling toegang te krijgen tot zo'n opvanglocatie, bereid zijn om mee werken aan zijn vertrek. Deze voorwaarde mag in principe worden gesteld, maar zeker niet in het geval dat iemand psychisch niet in staat is om de gevolgen van zijn eigen handelen te overzien. Onder meer uit het Changu arrest volgt ook dat zolang de verwijdering van de derdelander wordt uitgesteld, de lidstaat moet zorgen voor dringende medische zorg en rekening moet houden met speciale behoeften van kwetsbare personen. Daarnaast moet de lidstaat het verbod van onmenselijke of vernederende behandeling in acht nemen.

Tot slot ziet het ernaar uit dat het asielbeleid in Nederland nog een lange weg te gaan heeft. Toekomstige onzekerheden binnen de samenleving omtrent de bestaanszekerheid en de hevige ontevredenheid die daarmee gepaard gaat, zorgen voor een onnodige benadeling van kwetsbare mensen die alles kwijt zijn. Opvanglocaties die overvol zitten veroorzaken weer andere sociale problemen die de gehele situatie in een verkeerd daglicht zet en waardoor de bevolking een verdraaide indruk krijgt van de werkelijkheid. Het lijkt net een oneindige cirkel aan problemen die elkaar alleen maar erger maken. Het beleid van minister Faber is dan ook zeker geen goed voorbeeld te noemen van correct beleid. Zolang de Staat kan zorgen voor een efficiënter systeem dat asielzoekers op een adequate en humane wijze kan opvangen en tevens aan hen de medische zorg kan leveren die zij nodig hebben, dan komt de rest vanzelf wel. Het is tijd om wat betreft de asielcrisis gemeenten minder autonomie te geven en waar nodig juist als centrale overheid knopen door te hakken. Tijd kost geld, maar in dit geval ook het welzijn van veelal onschuldige mensen. ■

DOOR: JENNY VAN KESSEL

BEN JIJ ONZE NIEUWE REDACTEUR?

NOVUM Magazinne heeft altijd plek voor enthousiaste studenten die onze redactie willen versterken. Schrijf jij graag en vlot, neem je graag het initiatief, en heb je oog voor detail? Dan zijn wij op zoek naar jou!

Als redacteur heb je de vrijheid om je eigen onderwerpen te bepalen en kun je steeds een andere rubriek verzorgen. Zo blijf je betrokken bij het blad op allerlei verschillende manieren. Uiteraard zijn ideeën voor een nieuwe rubriek ook altijd welkom. Indien je slechts eenmalig een bijdrage zou willen leveren aan NOVUM Magazine, is dat ook mogelijk.

**Ben je geïnteresseerd of heb je andere vragen?
Neem dan contact met ons op via:**

novum@law.leidenuniv.nl

Redactie

Tristan Munk
Jenny van Kessel
Delaney Diederik
Joris van de Riet

Sjoukje Kraak (hoofdredacteur)
Mathijs de Jong (eindredacteur)
Lenn Grutters
Sabine Pennings

